

Я. Р. Самуйлік

Брэст, Брэсцкі дзяржаўны тэхнічны ўніверсітэт

ДА СІСТЭМНЫХ АДНОСІН У ЭКАНАМІЧНАЙ ТЭРМІНАЛОГІІ

Пры выкладанні дысцыпліны “Беларуская мова (прафесійная лексіка)” значная ўвага павінна надавацца фарміраванню і засваенню студэнтамі ведаў пра слоўнікавы склад беларускай мовы з улікам розных крытэрыяў яе класіфікацыі, у прыватнасці, паводле сферы ўжывання. Лексіка сучаснай беларускай мовы паводле сферы ўжывання падзяляецца на дзве вялікія групы. Адную групу складаюць агульнаўжывальныя словы – гэта лексіка, якая шырока выкарыстоўваецца ў штодзённых вусных і пісьмовых зносінах на тэрыторыі ўсёй краіны; яе ўжыванне не залежыць ад месца жыхарства, прафесіі, узросту, роду заняткаў, адукацыйнага і культурнага ўзроўню, сацыяльнага становішча

людзей, не абмежавана моўнай сітуацыяй (стылем, жанрам, формай мовы). Слова гэтай групы як найбольш старажытныя паводле паходжання ўзніклі ў агульнаславянскі або ў агульнаўсходнеславянскі перыяд. Агульнаўжывальная лексіка з'яўляецца найважнейшай часткай слоўнікавага складу беларускай мовы. Яна – той лексічны стрыжань (цэнтр), без якога не можа існаваць мова, немагчымы зносіны паміж людзьмі. Агульнаўжывальная лексіка – аснова літаратурнай мовы, найважнейшы сродак для фармулявання і выказвання думак, тая скарбніца, на аснове якой у першую чаргу адбываецца далейшае ўдасканаленне, узбагачэнне і развіццё беларускай (таксама як і іншай нацыянальнай) лексікі. Яна шырока пранікае ва ўсе стылі мовы, утварае базу для ўсіх колькасных і якасных пераразмеркаванняў ў моўнай сістэме. Другую групу складаюць словы абмежаванага выкарыстання – лексіка, уласцівая мове пэўнай тэрытарыяльнай або сацыяльна абмежаванай групы людзей (людзям пэўнай прафесіі, спецыяльнасці). У залежнасці ад сферы бытавання такая лексіка падзяляецца на дыялектную, сацыяльна абмежаваную і спецыяльную.

Спецыяльная лексіка – сукупнасць слоў і словазлучэнняў, якія называюць прадметы і паняцці з розных сфер сацыяльнай дзейнасці чалавека. Асноўнымі разрадамі спецыяльнай лексікі з'яўляюцца тэрміны, прафесіяналізмы, наменклатурныя назвы (номены). Тэрміны (ад лац. *terminus* 'мяжа, канец') – гэта спецыяльныя словы ці спалучэнні слоў, створаныя (прынятыя, запазычаныя і пад.) для дакладнага выражэння пэўных паняццяў са сферы навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д. Тэрміналогія – гэта сукупнасць тэрмінаў канкрэтнай мовы ў цэлым (напрыклад, *беларуская тэрміналогія, руская тэрміналогія, англійская тэрміналогія* і інш.) або пэўнай галіны навукі, тэхнікі, культуры, мастацтва, спорту і г. д. (напрыклад, *эканамічная, матэматычная, юрыдычная* і г. д.), а таксама навуковая дысцыпліна, якая займаецца вывучэннем тэрмінаў і прыцыпаў арганізацыі тэрміналагічных сістэм. У нашым артыкуле мы засяродзім увагу на асаблівасцях сістэмных адносін у эканамічнай тэрміналогіі беларускай мовы [2, с. 4–5; 5, с. 120–121, 126–127, 129, 137–138; 6, с. 167–169; 7, с. 99–100; 8, с. 113, 115; 9, с. 139, 142–144].

Тэрміны як спецыфічныя моўныя адзінкі характарызуюцца адметным функцыянаваннем у межах пэўнай галіны ведаў, аднак ім уласцівы тыя ж рысы, што і астатнім пластам лексікі: яны могуць уступаць у сінанімічныя, антанімічныя, аманімічныя і паранімічныя адносіны, мець адно або некалькі значэнняў (тэрміны-полісеманты).

Тэрміны-сінонімы ў адрозненне ад сінонімаў агульналітаратурнай мовы, пад якімі мы разумеем словы з бліжэйшым значэннем і часцей за ўсё розным стылістычным ужываннем, не характарызуюць розныя ўласцівасці паняцця. Напрыклад, для абазначэння паняцця 'перавышэнне даходаў над выдаткамі' выкарыстоўваюцца два тэрміны – *лішак* і *прафіцыт*.

Наяўнасць розных слоў, кампанентаў у словазлучэннях ці розных словазлучэнняў як тэрмінаў для абазначэння аднаго і таго ж паняцця вызначаецца адметнасцю ў параўнанні з агульнамоўнымі сінонімамі. У тэрміналогіі яны не выконваюць стылістычнай функцыі. Калі параўнаць

агульнамоўныя сінонімы *глыток* і разм.: *каўток*; *кавалерыст* і ўст.: *улан*, якія адрозніваюцца сферай выкарыстання, рознай стылістычнай роляй, і тэрміны, напрыклад, эканомікі *індасамент* і *жыра*, *дэпазіт* і *рахунак*, то заўважаецца, што апошнія не маюць стылёвай маркіроўкі.

Акрамя сінонімаў, у тэрміналогіі выдзяляюць тэрміналагічныя варыянты, якія ўзнікаюць, як правіла, з-за нераспрацаванасці тэрміналогіі ці ўзнікнення тэрмінаў на пачатку развіцця і станаўлення навукі. Так, для беларускай мовы самай істотнай асаблівасцю тэрміналагічнай лексікі пачатку XX ст. з'яўлялася шматлікая варыянтнасць. Напрыклад, у эканамічнай лексіцы таго часу адзначаюцца: *зарплата* – *заработная плата* – *заработак* – *заробак* – *плата* – *цэна*; *расходы* – *выдаткі* – *затраты* – *вылажэныя кошты*; *чысты даход* – *чысты заработак* – *чысты спор (прыбытак)* – *чыстыя* і інш. Тут сярод тэрмінаў-сінонімаў маем і варыянты (*заработак* – *заробак*), і лексічныя дублеты (*заробак* – *плата* – *цэна*).

Узнікненне ў нашай мове тэрмінаў-варыянтаў, тэрмінаў-сінонімаў тлумачыцца сёння не толькі нераспрацаванасцю многіх тэрмінасістэм, а часта і абмежаванасцю, і невялікай запатрабаванасцю беларускамоўных тэрмінаў у эканамічнай і навукова-тэхнічнай сферы, дзе пераважае руская тэрміналогія. Напрыклад, у эканамічнай тэрміналогіі назіраем: *брэнд* – *гандлёвая марка* – *гандлёвы знак* і інш.

Наяўнасць сінонімаў і варыянтаў сярод тэрміналагічных адзінак тлумачыцца і стыхійнасцю моўных кантактаў, паколькі больш за ўсё розных тыпаў тэрмінаў для абазначэння аднаго і таго ж паняцця звязана з узаемадзеяннем слоў уласных і запазычаных. Такім чынам, у залежнасці ад паходжання тэрмінаў, што складаюць сінанімічную пару ці ланцужок, а таксама іх структурных асаблівасцей можна выдзеліць наступныя групы тэрмінаў-сінонімаў:

1) два іншамоўныя тэрміны: *кантралёр* – *рэвізор*, *вэксальдаўца* – *трасант*, *спонсар* – *фундатар*, *універсам* – *супермаркет*;

2) іншамоўны і ўласны тэрміны: *бартарны* – *таварабменны*, *імпарт* – *увоз*, *дэфіцыт* – *недахоп*, *акмуляцыя* – *назапашванне*, *авуары* – *маёмасць*, *рэпрадукцыя* – *узнаўленне*, *дэманстрацыя* – *паказ*, *дысконт* – *зніжка*, *маркетынгавая лагістыка* – *рух тавараў*, *аптовы гандаль* – *гуртавы гандаль*;

3) поўны тэрмін і скарачаны (аднаслоўны): *дзяржаўны стандарт* – *дзяржстандарт*, *намінальная цэна* – *намінал*, *арганізацыйны ўнёсак* – *аргунёсак*.

У эканамічнай тэрмасістэме сучаснай беларускай мовы існуюць адзінкі аднаго граматычна-семантычнага класа (часціны мовы), якія маюць супрацьлеглыя значэнні, – гэта словы-антонімы. Паводле структуры тэрміны-антонімы падзяляюцца на лексічныя (рознакаранёвыя) і словаўтваральныя (аднакаранёвыя). Лексічныя антонімы ствараюцца дзякуючы розным лексемам з супрацьлеглым значэннем, напрыклад: *кантанга* – *бэквардэйшн*, *пасіў* – *актыў*, *спад* – *уздым*, *дарагі* – *танны*, *асноўны цэх* – *дапаможны цэх*, *прагрэсіўны* – *рэгрэсіўны* і інш. Словаўтваральныя антонімы ўтвараюцца шляхам выкарыстання афіксаў ці антанімічных частак слоў (наяўнасць прэфікса

са значэннем адмоўнасці ў адным і адсутнасць яго ў другім тэрміне, антанімічныя прэфіксы і інш.), напрыклад: *баланс* – *дысбаланс*, *даларызацыя* – *дэдаларызацыя*, *інфляцыя* – *дэфляцыя*, *рэклама* – *антырэклама*, *кантрольны* – *бескантрольны*, *увоз* – *вывоз* і інш.

Семантычнае проціпастаўленне можа мець індывідуальны характар, калі антанімічнымі адносінамі звязваюцца лексічныя адзінкі, якія ў звычайным выкарыстанні антонімамі не з’яўляюцца. Напрыклад, антанімічную пару ў эканамічнай сферы ўтвараюць словы *мядзведзь* ‘біржавы спекулянт, які гуляе на паніжэнне цэн тавараў, курсаў каштоўных папер, валюты’ і *бык* ‘біржавы спекулянт, які гуляе на павышэнне, прадбачыць яго і спрыяе яму’.

Амонімы – словы аднолькавыя ў вымаўленні і напісанні, але розныя па значэнні, напрыклад: *банк*¹ – крэдытна-фінансавая ўстанова, якая канцэнтруе грашовыя сродкі і праводзіць з імі розныя аперацыі; *банк*² – 1) у картачнай гульні: грошы, якія пастаўлены на кон; 2) азартная картачная гульня; *банк*³ – фонд якіх-небудзь даных, што захоўваюцца для інфармацыйных і іншых мэт; *кампанія*¹ – 1) група асоб, якія разам праводзяць вольны час; 2) прамысловае, гандлёвае, транспартнае і пад. прадпрыемства, створанае звычайна групай прадпрыемстваў; *кампанія*² – 1) сукупнасць ваенных аперацый, аб’яднаных агульнай стратэгічнай мэтай; 2) перыяд знаходжання карабля ў плаванні або ваенных аперацый флоту; 3) мерапрыемствы для ажыццяўлення чарговай важнай грамадска-палітычнай або гаспадарчай задачы.

Тэрміны-амонімы ў параўнанні з аманімічнымі лексічнымі адзінкамі агульналітаратурнай мовы часцей за ўсё ўзнікаюць на аснове распаду полісеміі, калі адно мнагазначнае слова ў выніку разыходжання значэнняў утварае аднолькавыя па гучанні, але розныя па семантыцы два і больш словы-тэрміны. Гэта характэрна для выкарыстання тэрміна з аднолькавым фанетычным афармленнем у розных тэрмінасістэмах, а як вынік гэтага назіраецца міжнавуковая аманімія. Так, напрыклад, тэрмін *дыверсіфікацыя* (ад лац. *diversus* ‘розны’ і *facere* ‘рабіць’) выкарыстоўваецца ў некалькіх тэрміналагічных сістэмах: у эканамічнай – ‘адначасовае развіццё многіх не звязаных паміж сабой відаў вытворчасці, пашырэнне асартыменту вырабаў у маштабе дзяржавы, рэгіёна, прадпрыемства’, у лінгвістычнай – ‘разнастайнасць лексічнага складу у тэксце як паказчык моўнай культуры асобы’; тэрмін *пасіў* (ад лац. *passivus* ‘нядзейны’) – у эканамічнай – ‘частка бухгалтарскага балансу, дзе ў грашовым выражэнні паказаны крыніцы фарміравання і мэтавае прызначэнне гаспадарчых сродкаў прадпрыемства, яго даўгі і абавязачельствы’, у лінгвістычнай – ‘залежны стан’.

Часам аманімічныя адносіны (графічныя амонімы, або амографы) усталёўваюцца паміж адзінкамі адной тэрмінасістэмы: *крэдыт* – *крэдыт*.

У сучаснай беларускай мове сустракаюцца таксама тэрміны-паронімы – словы адной часціны мовы, утвораныя звычайна ад аднаго кораня, маюць блізкае гучанне, але адрозніваюцца значэннем: *трасат* ‘асоба, якой даручаецца запліаціць па пераводным вэксалі’ – *трасант* ‘асоба, якая выдае другой асобе пераводны вэксаль, вэксальдаўца’; *эканоміка* ‘сукупнасць вытворчых адносін

пэўнага грамадскага ладу, якія адпавядаюць развіццю прадукцыйных сіл грамадства' – *эканомія* 'ашчаднасць, беражлівасць пры расходаванні чаго-небудзь'. Гукавое і марфалагічнае падабенства паронімаў можа выклікаць іх змешванне ў маўленні, што парушае сэнс усяго выказвання.

Сярод эканамічных тэрмінаў нашай мовы ёсць адназначныя, напрыклад: *дывідэнды* 'частка прыбытку акцыянернага таварыства, якую яно размяркоўвае паміж акцыянерамі (уладальнікамі акцый) і выплочвае ім штогод у адпаведнасці з наяўнымі акцыямі з улікам годнасці акцый'; *рэцэсія* 'адносна ўмераны, некрытычны спад вытворчасці'. Аднак значная колькасць лексічных адзінак мае не адно, а два і больш значэнні – гэта мнагазначныя словы, або тэрміны-полісеманты, напрыклад: *бонус* – 1) дадатковая ўзнагарода, прэмія; 2) дадатковая зніжка, якую робіць прадавец пакупніку ў адпаведнасці з умовамі здзелкі; *дылер* – 1) юрыдычная ці фізічная асоба, якая з'яўляецца членам фондавай біржы і выконвае аперацыі з каштоўнымі паперамі за свой кошт; 2) супрацоўнік банка, які займаецца аперацыямі з валютай, дэпазітамі, каштоўнымі паперамі; 3) асоба або фірма, якая перапрадае тавары, часцей за ўсё ад свайго імя [2, с. 7–10; 3, с. 13–15; 4, с. 441–442; 5, с. 148–149, 360, 361–362, 368, 372; 6, с. 174–178; 10, с. 104, 337].

Для розных тэрмінасістэм беларускай мовы характэрна таксама гіпанімія – іерархічныя рода-відавныя адносіны паміж лексічнымі адзінкамі. Пры гэтым вылучаюцца два тыпы слоў: а) словы-гіпонімы, якія выражаюць відавыя паняцці; б) словы-гіперонімы, якія выражаюць родавыя паняцці. Гіпанімія з'яўляецца важнейшым спосабам сістэмнай арганізацыі тэрміналогіі. Гэта такі тып сэнсавых адносін, пры якім змест відавoga паняцця аказваецца шырэйшым за змест родавага, а аб'ём – вузейшым. Адкуль вынікае, што гіпонімы ўключаюць у сябе большую колькасць семантычных кампанентаў, чым гіперонімы.

З'ява гіпаніміі назіраецца і ў эканамічнай тэрміналогіі, напрыклад:

– тэрмін *авуары* (*актывы*) – гіперонім да слоў *грошы* (*наяўныя ці безнаяўныя*), *чэкі*, *вэксалі*, *акрэдытывы* (гіпонімы);

– лексічная адзінка *аб'яднанне* (*манапольнае*) – гіперонім да слоў *сіндыкат*, *трэст*, *картэль*, *кансорцыум* (гіпонімы).

У сваю чаргу з гіперонімам *грошы* супадносяцца наступныя гіпонімы: *беларускі рубель*, *тэнге*, *кітайскі юань* і інш. [1; 3, с. 149–150].

Такім чынам, лексічныя адзінкі ў межах тэрмінасістэмы, як і ў агульналітаратурнай мове, могуць уступаць паміж сабой у розныя семантычныя адносіны. Сярод эканамічных тэрмінаў сучаснай беларускай мовы вылучаюць сінонімы, антонімы, амонімы, паронімы, адназначныя, мнагазначныя (полісеманты) словы, гіпонімы і гіперонімы. Разам з тым, функцыянаванне гэтых лексічных адзінак ў эканамічнай тэрміналогіі мае сваю спецыфіку і патрабуе далейшага вывучэння, удакладнення і ўпарадкавання.

Спіс выкарыстанай літаратуры

1. Аніскава, С. М. Тэхнічны тэрмін у спектры сістэмных адносін [Электронны рэсурс] / С. М. Аніскава // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Сер.: Мовознаўство. – 2013. – Т. 21, вып. 19. – Рэжым доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2013_21_19\(1\)_6](http://nbuv.gov.ua/UJRN/vdumo_2013_21_19(1)_6). – Дата доступу: 15.07.2020.

2. Беларуская мова: прафесійная лексіка : вучэб.-метад. рэкамендацыі / Брэст. дзярж. тэхн. ун-т ; склад. Я. Р. Самуйлік. – Брэст : Брэст. дзярж. тэхн. ун-т, 2012. – 43 с.
3. Беларуская мова. Прафесійная лексіка. Сацыяльна-гуманітарныя навукі : вучэб. дапам. / М. Р. Прыгодзіч [і інш.] ; пад. рэд. М. Р. Прыгодзіча, У. І. Куліковіча. – Мінск : Рэсп. ін-т выш. шк., 2015. – 258 с.
4. Грабчыкаў, С. М. Слоўнік паронімаў беларускай мовы / С. М. Грабчыкаў. – Мінск : Нар. асвета, 1994. – 478 с.
5. Зразікава, В. А. Беларуская мова. Прафесійная лексіка для эканамістаў : вучэб. дапам. / В. А. Зразікава, А. В. Губкіна. – Мінск : Выш. шк., 2016. – 383 с.
6. Ляшчынская, В. А. Студэнту аб мове: прафесійная лексіка : вучэб. дапам. / В. А. Ляшчынская. – Мінск : ІВЦ Мінфіна, 2003. – 243 с.
7. Старавойтава, Н. П. Беларуская мова: гісторыя і сучаснасць : вучэб.-метад. дапам. / Н. П. Старавойтава. – Мінск : Беларус. дзярж. экан. ун-т, 2006. – 182 с.
8. Сучасная беларуская літаратурная мова : вучэб. дапам. / Д. В. Дзятко [і інш.] ; пад рэд. Д. В. Дзятко. – Мінск : Выш. шк., 2017. – 588 с.
9. Сучасная беларуская мова : вучэб. дапам. / Л. М. Грыгор'ева [і інш.] ; пад агул. рэд. Л. М. Грыгор'евай. – Мінск : Выш. шк., 2006. – 558 с.
10. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / уклад. І. Л. Капылоў [і інш.] ; пад рэд. І. Л. Капылова. – Мінск : Беларус. Энцыкл., 2016. – 968 с.